

Akseleratsiya sharoitida kognitiv jarayonlarning rivojlanish xususiyatlari

Oydina Vadimovna Botirova
botirovaoydina35@gmail.com
Namangan davlat pedagogika instituti

Annotatsiya: Ushbu tezisda akseleratsiya hodisasi sharoitida o'sib kelayotgan avlodning kognitiv jarayonlari - idrok, xotira, tafakkur va diqqat - rivojlanishining o'ziga xos xususiyatlari tahlil qilinadi. Kognitiv rivojlanishdagi nomutanosibliklar, erta intellektual etuklik belgilari muhokama etiladi.

Kalit so'zlar: akseleratsiya, kognitiv rivojlanish, idrok, xotira, tafakkur, ta'lim psixologiyasi

Features of the development of cognitive processes in conditions of acceleration

Oydina Vadimovna Botirova
botirovaoydina35@gmail.com
Namangan State Pedagogical Institute

Abstract: This thesis analyzes the specific features of the development of cognitive processes - perception, memory, thinking and attention - of the growing generation in conditions of acceleration phenomena. Disparities in cognitive development, signs of early intellectual maturity are discussed.

Keywords: acceleration, cognitive development, perception, memory, thinking, educational psychology

1. KIRISH

Akseleratsiya - ya'ni bolalar va o'smirlarning jismoniy hamda psixik rivojlanishining tezlashishi - bu o'zgarishlarning eng ko'zga ko'rinadigan namoyon bo'lishlaridan biridir. Akseleratsiya sharoitida o'sayotgan bola va o'smirlar ko'p jihatdan avvalgi avlodlardan farq qiladi: ular vizual axborotni tezroq idrok etadi, ko'p vazifali muhitda ishlashga moslashgan, lekin chuqur konsentratsiya va uzoq muddatli xotirani saqlashda qiyinchiliklarga duch keladi. Ushbu qarama-qarshilik zamonaviy ta'lim-tarbiya tizimining oldida keskin muammo sifatida namoyon bo'lmoqda.

Tadqiqotning maqsadi - akseleratsiya sharoitida kognitiv jarayonlarning rivojlanish qonuniyatlari va xususiyatlarini tahlil qilish, shuningdek, ushbu o'zgarishlarning ta'lim amaliyotiga ta'sirini baholashdan.

ASOSIY QISIM

Kognitiv jarayonlar haqida olimlar quyidagicha fikirlar berib otishgan;

J. Flynn (1987) tomonidan kashf etilgan va uning nomi bilan ataluvchi «Flynn effekti» - ya'ni butun dunyo bo'yicha aholining IQ ko'rsatkichlari o'rtacha har o'n yilda 3 ballga oshib borishi - kognitiv akseleratsiyaning eng muhim statistik dalili sifatida tan olingan. Flynn bu hodisani atrof-muhitning murakkablashuvi va mavhum tafakkurni talab qiluvchi vaziyatlar bilan to'qnashuvning kuchayishi bilan izohlaydi.

M. Prensky (2001) «raqamli tub aholisi» (digital natives) tushunchasini kiritib, yangi avlod vakillarining axborotni qayta ishlash tarzini tubdan farqli sifatida tavsiflab berdi. Uning ta'kidlashicha, zamonaviy yoshlar parallel fikrlashga, tezkor reaksiyaga va ko'p kanalli axborot qabul qilishga moyil bo'lib, an'anaviy chiziqli ta'lim usullari ularda qiziqish uyg'otmaydi.

Idrok va uning o'zgarishi

Zamonaviy bolalarning idrok tezligi va vizual sezgirligi sezilarli darajada oshganligini ko'plab tadqiqotlar tasdiqlaydi. Ekran texnologiyalari bilan erta yoshdan tanishish retinal sezgirlikni kuchaytiradi, harakatlanuvchi ob'ektlarni kuzatish qobiliyatini rivojlantiradi va ko'p o'lchovli vizual maydonda yo'nalishni tezda topishni yengillashtiradi. Biroq bu holat «chuqur ko'rish» - ya'ni bitta ob'ektning uzoq vaqt diqqat bilan kuzatib tahlil qilish - qobiliyatining sustlashuvi bilan birga keladi.

Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, 8-12 yoshli zamonaviy bolalar vizual ma'lumotni avvalgi avlodga nisbatan 20-30% tezroq qayta ishlaydi, ammo uning semantik tahlili (ma'noni anglash, kontekstni baholash) sekinlashadi. Bu holat «tezlik-chuqurlik» paradoksi deb nomlangan bo'lib, akseleratsiya davrining eng xarakterli kognitiv xususiyatlaridan biridir (Aivazyan, 2021).

Xotira:

Akseleratsiya sharoitida xotira jarayonlarida ikki qarama-qarshi tendentsiya kuzatiladi. Bir tomondan, qisqa muddatli xotira hajmi kengayadi va epizodik xotira aniqroq bo'ladi - bu axborot oqimining ko'payganligi va miyaning plastikligi bilan bog'liq. Boshqa tomondan, uzoq muddatli xotirada mustahkamlash jarayoni (konsolidatsiya) susayadi, chunki zamonaviy bolalar biror narsani «yod olish» ehtiyojini kam sezadi - barcha ma'lumot qurilmalarda saqlanadi.

Tafakkur:

Zamonaviy o'smir va bolalarning tafakkuri ko'p jihatdan erta rivojlanish belgilarini namoyon etadi. Ular mavhum tushunchalar bilan ishlashni 7-9 yoshdan boshlab egallaydi (J. Piaget bo'yicha bu bosqich 11-12 yoshga to'g'ri keladi), gipotezilar qurish va tanqidiy baholashga intiladi. Biroq bu rivojlanish ko'pincha

yuzaki xarakter kasb etadi: chuqur izlanish, dalillarni ketma-ket kuzatish va xulosaga bosqichma-bosqich kelish o'rniga «sezgi asosida» tez qarorlar qabul qilish tendentsiyasi kuchaymoqda. Klaster va assotsiativ tafakkur kuchaysa-da, ketma-ket (sukcessiv) mantiqiy tafakkur zaifroq rivojlanadi. Bu holat, ayniqsa, matematika va tabiiy fanlarni o'zlashtirishda namoyon bo'ladi: o'quvchilar misolning javobini intuitiv ravishda to'g'ri aytadi, lekin yechimni bosqichma-bosqich ifodalashga qiynaladi. Metakognitiv ko'nikmalar - o'z tafakkurini nazorat qilish va tartibga solish - ham etarlicha rivojlanmagan bo'ladi.

Diqqat:

Diqqat - akseleratsiya ta'siri eng yaqqol sezilgan kognitiv jarayon. Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, 2000-yillardan buyon 8-18 yoshlilar o'rtasida bir ob'ektga diqqatni jamlash (sustained attention) davomiyligi o'rtacha 12 daqiqadan 8 daqiqaga tushib ketdi (Microsoft, 2015). Shu bilan birga, diqqatni taqsimlash (divided attention) va tezda bir vazifadan ikkinchisiga o'tish (task switching) ko'rsatkichlari yaxshilandi.

Bu holat «diqqat iqtisodiyoti» tushunchasi bilan izohlanadi: miya cheksiz axborot muhitida resurslarni samarali taqsimlash uchun moslashadi, ya'ni «hammaga ozroq, tezroq» prinsipi bilan ishlashni ustun qo'yadi. Diqqatning ixtiyoriyligi (volontar diqqat) pasayib, beixtiyor diqqatning ustunligi kuchayadi. Ayniqsa, ADHD-ga o'xshash xatti-harakatlarning ko'payishi va bolalarda diqqat yetishmovchiligi diagnostikasining ortib borishi akseleratsiya jarayonining nojo'ya oqibati sifatida ko'rib chiqilmoqda.

XULOSALAR VA TAVSIYALAR

Yuqorida bayon etilganlar asosida quyidagi xulosalarga kelish mumkin akseleratsiya sharoitida kognitiv rivojlanish bir tomonlama tezlashish emas, balki murakkab nomutanosib jarayon sifatida namoyon bo'ladi tafakkurning mavhumlashtirish qobiliyati erta rivojlansa-da, metakognitiv ko'nikmalar (o'z fikrlash jarayonini nazorat qilish) etarli darajada shakllanmaydi. Bu holat ta'limda faqat natijaga emas, balki jarayonga - ya'ni qanday o'ylash kerakligini o'rgatishga - alohida e'tibor berish zarurligini ko'rsatadi. Xulosa qilib aytganda, akseleratsiya hodisasi kognitiv rivojlanishni na yaxshilaydi, na yomonlashtiradi - u uni o'zgartiradi. Psixolog va pedagoglarning vazifasi bu o'zgarishlarni to'g'ri anglash va zamonaviy avlodning salohiyatini to'liq ro'yobga chiqaradigan ta'lim muhitini yaratishdan iboratdir.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Aivazyan E.B. (2021). Kognitivnye osobennosti sovremennyx detey v usloviyax tsifrovoy sredy. Psixologicheskaya nauka i obrazovanie, 26(3), 45–57.
2. Flynn J.R. (1987). Massive IQ gains in 14 nations: What IQ tests really measure. Psychological Bulletin, 101(2), 171–191.

3. Microsoft Canada (2015). Attention spans: Consumer insights. Microsoft Corporation.
4. Prensky M. (2001). Digital natives, digital immigrants. *On the Horizon*, 9(5), 1–6.
5. Semago N.N., Semago M.M. (2019). *Sovremenniy rebyonok: osobennosti kognitivnogo razvitiya*. Moskva: Genesis.
6. Sparrow B., Liu J., Wegner D.M. (2011). Google effects on memory. *Science*, 333(6043), 776–778.
7. Sunnatova R.I. (2016). *Yoshlar psixologiyasi*. Toshkent: O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi.
8. Tanner J.M. (1962). *Growth at adolescence*. Oxford: Blackwell Scientific Publications.
9. Davletshin M.G. (2013). *Umumiy psixologiya*. Toshkent: O‘qituvchi nashiryoti.
10. Bal’sевич V.K. (1988). *Ontokinesiologiya cheloveka*. Moskva: Teoriya i praktika fizicheskoy kul’tury.
- 11 Sarvinoz, K. (2024). PSYCHOLOGY OF SOCIAL RELATIONS AND COMMUNICATION. *American Journal Of Social Sciences And Humanity Research*, 4(05), 85-92.
- 12 Qizi, K. S. Ways to Provide Psychological Help to Get Out of Depression. *European Journal of Agricultural and Rural Education*, 5(3), 50-51.
- 13 Vadimovna, B. O. (2025). OMMAVIY AXBOROT VOSITALARINING JAMOATCHILIK PSIXOLOGIYASIGA TA’SIRI: ZAMONAVIY YONDASHUVLAR VA PSIXOLOGIK MEXANIZMLAR. YANGI O‘ZBEKISTON, YANGI TADQIQOTLAR JURNALI, 3(6), 363-367.
- 14 Vadimovna, B. O. (2025). MASOFAVIY TA’LIMNING O‘QUVCHILARNING KOGNETIV O‘ZLASHTIRISHIGA TA’SIRI OMILLARI. *Бюллетень студентов нового Узбекистана*, 3(12), 86-91.
- 15 Tursunbayeva, G. A. Q. (2026, January). THE CONTENT OF PARENTS’ PEDAGOGICAL KNOWLEDGE AND ITS ROLE IN UPBRINGING. In *Claritas Conference Platform* (No. 1, pp. 19-22).
- 16 Tursunbayeva, G. A. Q. (2025). Farzand tarbiyasida oilaviy muhitning psixologik ta’siri. *Science and Education*, 6(11), 1005-1011.
17. Орифбоева Д. Д. ОПТИМИЗАЦИЯ УЧЕБНО-ПОЗНАВАТЕЛЬНОГО ПРОЦЕССА В СРЕДНЕЙ ШКОЛЕ // Форум молодых ученых. 2017. №6 (10). URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/optimizatsiya-uchebno-poznavatel'nogo-protssessa-v-sredney-shkole> (дата обращения: 06.05.2026).
18. Д. Д. Орифбоева, М. М. Адашалиева ВОПРОСЫ ВНЕДРЕНИЯ И РАЗВИТИЯ ИНКЛЮЗИВНОГО ОБРАЗОВАНИЯ В СТРАНАХ

ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ // «Ёш олимлар ахборотномаси» – «Вестник молодых ученых». 2025. №. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/voprosy-vnedreniya-i-razvitiya-inklyuzivnogo-obrazovaniya-v-stranah-tsentralnoy-azii> (дата обращения: 06.05.2026).

19. Oriboeva, D. D. va Rafiqova, RA (2024). O‘zbekiston Respublikasida inklyuziv ta’limni amalga oshirishning xususiyatlari. Fan va ta’lim, 5(6), 290-293.

20. Rustamova, S. S. Q. (2025). Dilafruz Oribboyeva Ta’limda gender stereotiplari va ularni yengish usullari. Science and Education, 12.

21. Oribboyeva, D. D. (2024). Ziyeda Botirova Kichik yoshdagi maktab o‘quvchilarida tashkilotchilik qobiliyatlarini rivojlantirish xususiyatlarining rivojlanishi. Science and Education, 3.

22. Дилафрўз Дадамирзаевна Ориббоева, Рената Анатольевна Рафикова Особенности внедрения инклюзивного образования в Республике Узбекистан // Science and Education. 2024. №6. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/osobennosti-vnedreniya-inklyuzivnogo-obrazovaniya-v-respublike-uzbekistan> (дата обращения: 06.05.2026).